

İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur*

Oxuculara təqdim olunan "İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur" kitabı (İbrahim Quliyev fars dilindən tərcümə etmişdir) Güney Azərbaycanın tanınmış tarixçisi, mərhum doktor Səməd Sərdariniyanın çoxsaylı əsərlərindən biridir. Müasir Güney Azərbaycan tarixşünaslığında az müəllif tapılar ki, onun kimi yorulmaq bilmədən faktları, mənbələri və arxiv sənədlərini tədqiq edərək, tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq sahəsində zəngin irs qoyub getmiş olsun. "Azərbaycan mədəni dünyada", "Təbriz əvvəlinci şəhərdir", "Təbrizin Mərkəzi qeybi", "Əli Müsyo", "Təbriz Universiteti", "Azərbaycan mətbuat tarixi", "Təbriz teatrı", "Bağır xan Salari-Milli", "Molla Nəsrəddin Təbrizdə", "Arazın hər iki sahilində soyqırım", "Azərbaycan məşhurları" (3 cildə) əsərləri müəllifin elmi axtarışlarının və yaradıcılığının bir hissəsidir. Onun şəxsi arxivində daha yeddi kitab, onlarca sanballı elmi məqalə oxuculara təqdim olunacağı günü gözləyir.

XIX əsrin sonunda Daşnaksütyun partiyasının

(əvvəl 8, 9, 10, 11, 12 və 13 iyul tarixli saylarımızda)

1885-ci ildən başlayaraq başda mitropolit Yosef Arqunti olmaqla Eçmişinin yuxarı dairələri, söz və iş adamları, həmçinin böyük mülkədarlar yuxarıda qeyd edilən proqramın icrası istiqamətində Rusiyada ciddi fəaliyyət göstərirdilər. Hələ 1782-ci ilin dekabrında erməni ruhaniləri, böyük mülkədarlar və həmçinin tanınmış şəxslər rus imperatriçası II Yekaterinaya göndərdikləri məktublarda xahiş edirdilər ki, erməni millətini özlərinin sadaqətli dostlarından hesab etsin və onları öz himayəsinə qəbul ələsin.

"Ruslar XIX əsrin əvvəllərində və İranla müharibə başlanan vaxt erməni Nersis İskova çar Rusiyasının sərhədləri çərçivəsində erməni muxtar vilayətini yaratmağı söz vermişdilər. Bu vəd təkcə İran-rus müharibəsində erməni silahlı qüvvələrini ruslara xidmət işinə səfərbər etmədi, həm də bir çox ölkələrdə, o cümlədən Hindistanda ticarətlə məşğul olan erməni varlılarının maliyyəsinin "səfərbərliyə alınması" ilə nəticələndi.

...1804-cü ildə Zaqafqaziyada şah ordusu rus qoşunları ilə ilk dəfə üz-üzə dayanarkən Qarabağı erməniləri onlarla birləşərək Qarabağı və Şuşanı ruslara təslim etdilər. Ancaq bu zaman müsəlmanlar İrəvanda və Bakıda ruslara ciddi müqavimət göstərirdi, hətta rus ordusunun komandanı Sisyayov Bakı qalasının ətəyində öldürülmüşdü. İkinci İran-Rusiya müharibəsində, daha dəqiq desək, 1826-cı ildə də erməni silahlı qüvvələri ruslara əsaslı şəkildə kömək etməyə başladılar. Qarabağlı general Mədətyanın və katolikos İskov Nersisin komandanlığı altında ruslar Abbas Mirzəni məğlub edib İrəvanı, Naxçıvanı və Zaqafqazıyanın digər şəhərlərini işğal etməyə nail oldular".

Bu xəyanətlərə baxmayaraq, İrəvan şəhərinin kəfən geyinmiş müsəlman alimlərinin və adi insanların müqaviməti nəticəsində ruslar dəfələrlə məğlubiyətə uğradılar. Məhəmməd Həsən xan bir məktubunda İrəvanın üləmə və ağsaqqalarını bu cür təsvir edir: "...Sizə məlum olduğu kimi, rus kafirləri Gəncə şəhərinin əhalisinə qalib gəlmiş, onları qətlə yetirmiş, əsir almış və həmin şəhərdə möhkəmlənmişlər. Rusların qoşun hissələri Car və Tələyə gəcə hücum edib, həmin yerlərə ciddi ziyan vurmuşlar. Onlar orada ordu saxlamış və sərkərdə Şahbazur İrəvan şəhərinə qarşı döyüşə getmişdir. Aləmin və xalqın pənahı, düşmənləri məğlub eden... Fətəli şah... onları cəzalandırmağa gəldi. O, düşmənləri tələyə salıb mühasirəyə alaraq ildırım kimi çaxan qılıncımla ehtiraslı kafirləri yuxudan oyatdı.... Eşitməmiş ki, çeçen, kabardin və hürri xalqı məğlub olmuş əsgərlərə yardım aparan kafirlərin yolunu Mazdokda kəsmişlər. Onlarla üzübü döyüşə girmiş və heç kim tərəfindən göstəriş almadan Allahın fərmanı və peyğəmbərin buyruğu ilə islamın və müsəlman dövlətinin qeyrətini çəkmişlər (Xudavəndi-teala onların üzlerini ağ etsin və onlardan razı olsun!). İndi onların qarşılarında Dərbənd yolundan başqa bir yol yoxdur. Onları xüsusən diqqətlə izləyin, əgər gəlsələr, yollarına səd çəkin. Necə olursa olsun, onların Dərbənddən keçmələrinə yol verməyin. Elə ki Dərbənd istiqamətdən yolu bağladınız, bizdən yardım üçün əsgər istəyin və Xudavəndi-tealanın köməyi ilə göndərəcəyik. Biz Dağıstan əmirlərinə də məktub yazmışıq, onlarla da məşvərət keçirə bilərsiniz. Bu xeyirli əmrlə razılaşsanız, Allah-teala da sizdən razı qalacaq. Bu, sizə, başqa əmirlərə, bütün qeyrətli və islam təəssübü çəkən müsəlmanlara vacibdir. Müsəlmana kafirlərlə dostluq etmək və onlardan əməm almaq caiz deyil. Onların müsəlmanlara yaxşılığı müsəlmanlar üzərində qələbə çalmağın üçündür. Qələbə qazanan kimi dostluqlarına əncəm çəkmək və islamı məhv etmək, nadanlığı və azğınlığı yaymaq istəyəcəklər. Bu fani dünyadan bir şey əldə etmək olmaz, çünki dünya gedəri, axirət əbədidir. Müsəlman mütləq Allahın və onun Rəsulunun xoşuna gələn işlər gör-

yanması və erməni qatillərinin bu partiya sıralarında cəmləşməsi dənizdən-dənizə böyük Ermənistan haqda xülyanı formalaşdırdı və onu müsəlmanlara qarşı mübarizədə ideoloji hədəfə çevirdi. Daşnaksütyun partiyasının yaranması ilə Qərbi Azərbaycan torpaqları, o cümlədən İrəvan və onun ətrafındakı bölgələr erməni əsarətinə düşdü.

Doktor Səməd Sərdariniyanın kitabını vərəqlədikcə son yüz ildən artıq bir müddətdə erməni

məlidir. Müsəlman Allahın əmrinə, peyğəmbərin buyruğuna əməl etmək üçün cihad etməlidir. Sizin üləmələriniz də sizə bunu demişlər".

"Hüseyn xan Sərdar öz ixtiyarında olan kiçik qüvvə ilə qələbəyə imkan yarandığını hiss etdi. İrəvan şəhərinin üləmələrini və ruhanilərini dəvət edərək onlardan şəhərin müsəlman əhalisini cihada, döyüşçülərini və müdafiçilərini sıralarına qoşulmağa vəd etməyi xahiş etdi. İrəvan komandanının xahişi ilə üləmələr və ruhanilər şəhərin müsəlman əhalisini düşmən əleyhinə qaldırmaq, döyüşə təşviq etmək və kəfən geyinib ələ silah götürmək üçün hərəkətə gəlib xalqın arasına girdilər. Onlar şəhərin küçə və xiyabanlarını dolaraq, camaatı məscidə toplayaraq gurultulu xütbələrlə onları cihada səsləyirdilər.

İrəvan üləmələrinin dəvəti nəticəsində qeyrətli müsəlmanların əksəriyyəti ələ silah götürüb Hüseyn xan Sərdarın rəhbərliyi altında İrəvanın müdafiəsinə qalxırlar. O da döyüşçüləri qarşıdakı istehkamlara doğru apardı. Rusların hücumu güclü top atəşləri ilə müşayiət olunurdu. Qarşı tərəf də bir neçə ədəd topla düşməne cavab verirdi. Gərgin döyüş gedirdi. Bu qanlı davada rusların həmlələrinin qarşısı xüsusi əzm və şücaətlə döyüşən insanların igidlik və mərdliyi hesabına alındı. Müsəlmanlar tərəfindən belə bir mətanət gözləməyən düşmən qüvvələrinin komandanı qorxuya düşüb geri çəkilməyə məcbur oldu və Hüseyn xan Sərdarın fərmanı ilə çevik süvarilər onları təqib etməyə başladılar. Fərarilərin böyük bir hissəsi geri çəkildikdən məhv edildi. Bu qanlı döyüş meydanında 40 nəfərdən artıq müsəlman döyüşçüsü şəhid oldu, düşmən qüvvələrindən isə 400 nəfər məhv edildi".

Ruslarla üz-üzə dayanan İrəvan müsəlmanları osmanlılarla əməkdaşlıq etməyə başlamışlar da, bu əməkdaşlıq uzun müddət davam etmir. Xanok Əşqi yazır: "İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan özü şəxsən çox istəyirdi ki, Ərzurumun qoşun başçısı Əmin paşa ilə görüşsün. Uzun müzakirələrdən sonra iki sərkərdənin Arpaçayın sağ sahilindəki Magizborda qalasında görüşməsi qərara alındı. 1811-ci ilin 30 avqustunda Ərzurumun qoşun başçısı ilə İrəvan sərdarı adı çəkilən yerdə görüşdülər. Onları müşayiət edən pəhləvanlar qədim Şərqi adətinə uyğun olaraq rəngarəng paltar geyinib nizamla bir-birlərinin arıncaya gəldilər. Onların ayaqlarının səsi və onları müşayiət edən musiqinin ahəngi Arpaçay boyunca əks-səda verirdi. 150 nəfərlik hərbi süvarinin silahı, geyindikləri paltarlar və bəzəkli atlar bu görüşü xüsusi təmtəraqlı edirdi. Bu zaman at üstündə olan kürdlərdən biri çaparaq qoşun böyüyünün yanına gəlib əlindəki tapança ilə sərdara tərəf atəş açdı və güllə onun başına dəydi. Əmin paşa atdan yerə yixildi. Oradakı adamlar onu götürüb dərhal Qarsa, sərkərdənin öz qoşununun qərar-gahına apardılar. Əmin paşa çox keçmədən ağır yaradan canını tapşırdı. Onun cansız cəsədini Ərzuruma apardılar. Bu hadisədən sonra İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan da öz adamları ilə İrəvana qayıtdı. Magizborda məhəlləsinin nüfuzlu adamlarından olan Qarabəy tərəfindən bu işə təhrik edilmiş qatil kürd çoxdan Əmin paşanı aradan götürmək üçün münasib fürsət gəzirmiş... Əmin paşanın qətlə təkcə qacarların və osmanlıların Rusiya əleyhinə birgə mübarizə aparmasına mane olmadı, həm də iki dövlət arasında münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb oldu".

İrəvan camaatının bütün bu rəşadət və vətənpərvərliyinə baxmayaraq, bir sıra səbəblərə görə İran-Rusiya müharibələri İrəvan ordusunun məğlubiyəti ilə başa çatdı. Nəticədə İran üçün biabırçı "Türkmənçay" müqaviləsi bağlandı və 17 vilayət rusların əlinə keçdi. Lakin İrəvan müsəlmanlarının cəsarətli, qeyrətli hücumları, Hüseyn xanın və onun qardaşı Həsən xan Sarı Aslanın göstərdiyi şücaətlər bu müharibənin şanlı səhifələrindən sayılır. İrəvan rusların əlinə keçəndən sonra, demək olar ki, şəhər başdan-başa xarabalığa çevrildi, küçə və meydanlar əsgər meyitləri ilə doldu. Paskeviçin şəhər məs-

çəllədlərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri çoxsaylı qətlərin, talan və zorakılıqların geniş panoraması göz önündə canlanır. Müəllifin kitabındakı çoxsaylı tarixi faktlar bu gün İrəvanı özünə paytaxt etmiş ermənilərin tarixi keçmişini bilərəkdən təhrif edib saxtalaşdırmalarına tutarlı əmi cavabdır.

Doktor S.Sərdariniyanın kitabı 1999-cu ildə (1379) İranda fars dilinə nəşr edilmişdir. İranda qondarma erməni soyqırımına aid onlarca yazı dərc olunduğu halda, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlərlə əlaqədar çıxan əsərləri barmaqla saymaq olar. Bu baxımdan ictimaiyyətimizin diqqətinə təqdim edilən bu kitab xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təbii ki, bizim oxucumuz əsərin hansı şəraitdə qələmə alındığını və hansı auditoriyaya ünvanlandığını nəzərə almalıdır. Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, əsərdə işlənən bəzi ifadələr və terminlərdə kiçik dəqiqləşdirmələr aparılmışdır.

Əkrəm Rəhimli (Bijə)

çidlərindən birinin kilsəyə çevrilməsi barədə verdiyi fərman bu işğalın ən təhqiramiz faktlarından biri idi. Abbasabad, Sərdarabad, İrəvan qalalarının işğalı üç ay çəkdi və bu üç qaladakı yüz ədəd top, azuqə, xeyli döyüş sursatı və çoxlu qənimət rusların əlinə keçdi.

İrəvan şəhərinin işğalı Paskeviç üçün parlaq qələbə idi. Mühəribəni başa çatdırmaq üçün daha onun qarşısında ciddi bir maneə qalmamışdı. Buna görə çar sarayı ona ən yüksək hərbi imtiyazı verdi və o bu dövrün ən məşhur sərkərdəsinə çevrildi. Üstəlik, çar Rusiyasının hərbi ənənəsinə görə sərkərdə işğal etdiyi şəhərin adını daşımalı idi. Həmin ənənəyə uyğun olaraq Paskeviç də İrəvanski, yeni İrəvanı titulu aldı.

Rus çarı Hüseyn xan və qardaşı Həsən xan Sarı Aslana qarşı öz qəzəb və hiddətini, hətta "Türkmənçay" müqaviləsinin mətnində belə əks etdirib. Həmin müqavilənin XII maddəsində deyilir: "Müqavilə bağlanmış tərəflər öz təbəələrinin xeyrinə olaraq Arazın bu tayında daşınmaz əmlakları olan şəxslərə həmin əmlakı satmaq və ya əvəz etmək üçün üç il müddətində möhlət verilməsinə razılıq verir və bunu bir şərt kimi qəbul edirlər.

Bununla bərabər bütün Rusiyanın əlahəzrət imperatoru onu da bildirir ki, İrəvanın sabiq sərdarı Hüseyn xan, qardaşı Həsən xan və Naxçıvanın sabiq hakimi Kərim xan bu müqavilədən sonra tutduqları vəzifədən uzaqlaşdırılır".

İrəvan-rus müharibəsi başa çatanda 88 yaşlı olan Hüseyn xan Sərdar iki il sonra, hicri-qəməri tarixi ilə 1245-ci ildə vəfat etdi. Onun hakimiyyəti dövründə İrəvanda və onun ətrafında xeyli abadlıq işləri görülmüşdü. O dövrün şairləri onun öz xalqının mənafeyi üçün gördüyü işləri, o cümlədən Araz çayından İrəvan şəhərinə və əkin yerlərinə arx çəkməsini, qalalar, əzəmətli imarətlər tikməsinə vəsf edən çoxlu şeirlər yazmışlar.

İrəvan "Türkmənçay" müqaviləsindən sonra

"Gülüstan" müqaviləsi imzalandıqdan sonra Qacarlar dövlətinin təsir dairəsində qalmış İrəvan hicri-qəməri tarixi ilə 1243-cü ildə (miladi tarixi ilə 1828-ci ildə) göstərilən ciddi müqavimətə baxmayaraq, Azərbaycanın Quzeyi "Türkmənçay" müqaviləsinə əsasən Rusiya imperiyasının müstəmləkəsinə çevrildi və həmin tarixdən başlayaraq bu müsəlman sakinli diyarın erməniləşdirilməsinə başlandı. Ruslar İrəvan əhalisinin tərkibinin ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsi məqsədilə bütün işləri gördülər. Ermənilər çar hökumətinin köməyi ilə Rusiyanın iqtisadi, mədəni, siyasi və hərbi sahələrinə nüfuz etdilər.

Miladi tarixi ilə 1985-ci ildə Ermənistan Respublikasında nəşr edilmiş "Ermənistan tarixi" adlı kitabda 1828-ci ildəki İrəvan şəhərinin əhalisinin tərkibi aşağıdakı kimi verilmişdir: "Azərbaycanlılar 1805 ailə, yəni 7331 nəfər, ermənilər isə 567 ailə, yəni 2369 nəfər".

"Yazılı mənbələr miladi tarixi ilə 1827-ci ildə İrəvanda 2400 ailənin, cəmi 12 min nəfər insanın yaşadığını göstərdiyi halda bildirməliyik ki, Rusiya tərəfindən işğaldan sonra onların bir hissəsi İrana və Türkiyəyə köçmək məcburiyyətində qaldılar. Mühacirətə gedənlərin evləri və əmlakları həmin ölkələrdən gələnlər tərəfindən təbət olundu. Nəticədə İrəvanda 1805 ailə, yəni 7331 nəfər azaldığı halda, ermənilərin sayı 567 ailə, 2379 nəfər artı. Bütün bunlara baxmayaraq, hələ də dörd xan ailəsi, 41 bəy və sultan müqabilində, cəmi 8 erməni mülki və ağası orada yaşamırdı. 50 ruhani müqabilində isə 19 nəfər keşiş var idi".

"Türkmənçay" müqaviləsindən sonra, yəni 1829-cu ildə ruslar İvan Şopenin başçılığı ilə sonuncu işğal olunmuş yerlərin, yəni İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının iqtisadi, coğrafi vəziyyəti, sosial təbəqələri və əhalinin tərkibi barədə məlumat əldə etmək üçün bir heyət təşkil etdilər. Hesabatın hazırlanması üçün 4 il vaxt lazım gəldi. Rusca "Komerálnoe opisaniye" adlanan bu sənəd işğal ərəfində və ruslar tərəfindən işğal-

dan sonra iki xanlıqdakı vəziyyəti əks etdirən ən dəqiq mənbələrdən biridir. Həmin sənədə görə, 1826-cı ildə bu iki xanlıqda 143 min insan yaşamış və həmin əhalinin 117.849 nəfəri müsəlman, 15.151 nəfəri isə erməni olmuşdur. Yəni müsəlmanlar cəmiyyətin 80 faizindən çoxunu təşkil etdiyi halda ermənilər 20 faizdən də az idi. Müsəlman əhalinin işə əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Yerdə qalan müsəlmanlar Qacar dövlətinin məmurları (kargüzar və qoşun üzvləri), onların ailələri və kürd əyalətindən gələnler idi.

Adı çəkilən sənədə göstəriləndiyi kimi 1828-ci il müqaviləsinin ardınca 20 mindən artıq azərbaycanlı türk-müsəlman (Qacar dövlətinin məmurları da daxil olmaqla) bu iki xanlıqı tərk etmək zorunda qaldı və İrana köçdülər. Nəticədə 1828-ci ildə müsəlman əhalinin sayı 93 min nəfər azaldı. Dörd il sonra, yəni 1832-ci ildə müsəlmanların sayı yenə də azaldı. Adı çəkilən sənədə göstəriləndiyi kimi mühacirət nəticəsində müsəlman əhalinin sayı 82373 nəfər azaldı. Lakin həmin 4 il müddətində, yəni 1828-ci ildən 1832-ci ilə qədərki dövrdə ermənilərin sayı 82377 nəfər artı. Daha doğrusu, erməni əhalinin sayı 25151 nəfərdən 82377 nəfərə qalxdı. Yəni 4 il müddətində erməni əhalisinin sayı 3 dəfə artı. Bu xərçəngvari yayılmanın səbəbi nədir?"

Bu xərçəngvari yayılmanın səbəbi ermənilərin İrəvandan, Osmanlıdan və digər yerlərdən bu bölgəyə köçmələri olmuşdur. Müxtəlif tarixi mənbələrdə dəfələrlə toxunulan bu məsələ "Ermənistan tarixi" kitabında da öz əksini tapıb. Osmanlı torpağından bu ölkəyə mühacirətin əsas səbəblərindən biri barədə danışmaq yerinə düşər. Pasdar Maciyan yazır: "1829-cu ildəki rus-Osmanlı müharibələrində ruslar tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin erməni sakinlərinin bir hissəsi (ən başlıcası, Ərzurum, Eləşgərd, Bayezid, Qars və Van) Osmanlına tərk edib rusların ardınca gəldi. Beləliklə, yüz min nəfərə qədər erməni müharibə nəticəsində Ermənistan [İrəvana] gəldi və Axalkalakidə (40 min nəfər), Şirakda (12 min nəfər), İrəvan və Sevanda [Göyçə gölü] (25 min nəfər) məskunlaşdı. Bu mühacirətlər Rusiyanın hakim dairələrinin səyi nəticəsində baş tutdu. Ruslar erməni məsələsinin idarə olunmasını erməni polkovniki Lazarevə tapşırırdılar. Mühacirlərə torpaq, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaları lazımını vəsait verirdilər və onlar beş il müddətində vergilərdən azad edilmişdilər".

Arazın o tayındakı vilayətlərin Rusiya imperiyasına ilhaq edilməsinin ilk illərində xanlıqlar ləğv olundu. Xanların əksəriyyəti yenidən öz hakimiyyətlərini bərpa etmək ümidi ilə İrana qaçdılar. Çar hökuməti bu situasiyadan istifadə edərək onların torpaqlarını, əmlaklarını müsadirə etdi. Çarizm xanlıq quruluşunu silah gücünə herb inzibati idarəçiliklə əvəz etdi. Xanlıqlar əyalət və dairələrə çevrildi. Dairələrin çoxu "müsəlmanların əyalət rəisi" adlandırıldığı hərbi şəxsə tabe idi və onun rezidensiyası Şuşada yerləşirdi. Digər əyalətlər də Dərbənd əyalətinin hərbi idarə rəisinə tabe idi. Bu yerlərdə çarizm qanunlarının həyata keçirilməsi ordu komandirlərinə tapşırıldığından, həmin idarəçilik sistemi "komendantlıq" adlanırdı. Əyalət keçmişdəki kimi məntəqələrə bölünürdü və bu məntəqələri naiblər (bu vəzifələrə əsasən bəylər seçilirdi) idarə edirdi. Şəkiddə və Qarabağda əyalət məhkəmələri yaradılmışdı. Onların da sədri komendantlar olurdu.

Qafqazın Rusiya əsarətinə düşdüyü ilk günlərdə çar hökumətinin gözü bu ölkənin təbii sərvətlərinə diqqətləndi və həmin sərvətlərdən öz məqsədləri üçün istifadə etmək istəyirdi. Ancaq mübaşir idarəçilik metodu çarizmin ümidlərini doğrultmadı. Mübaşirlər daha çox öz şəxsi mənafehlərini güdürdülər. Buna görə də 1830-cu illərin axırlarında yeni hərbi idarəçilik sistemi layihəsi təsdiqləndi. Çar məmurları elə düşünürdülər ki, mübaşir idarə üsulunun ləğvi o vaxta qədər bir neçə dəfə qıyama qalxmış narazı xalqı sakitləşdirəcək.

(davami növbəti saylarımızda)